

Доц. д-р Пенчо Д. Пенчев*

СТОПАНСКИ ФОРМИ, ДЪРЖАВНА СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКА ПОЛИТИКА И СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ ИДЕИ НА БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО В КОНТЕКСТА НА ПРАВОСЛАВНОТО ХРИСТИЯНСТВО (IX – ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК)

Очертани са някои от основните характеристики на българската социално-икономическа мисъл през периода, когато тя е доминирана от нормите на православие. В матрицата на това мислене от времето, преди да се появи интерес към специализирано икономическо познание и да се създаде възможност за провеждане на самостоятелна стопанска политика, се откриват някои основни черти: първо, силната роля на държавната власт, на която се разчита безусловно да помага за преодоляване на икономическите и социалните проблеми, която се възхвалява и получава съвети от интелектуалците и, второ, етичният подход, намиращ израз в желанието за подпомагане на бедните и в отхвърлянето на печалби, приемани като неморални (кражба, лихварство и др.), както и на крайностите в бедността, но и в богатството.

JEL: B11; B19

През периода от покръстването приблизително до средата на XIX век българската социално-икономическа мисъл се развива почти изцяло в рамките на православното християнство.¹ Едва към края на епохата на Възраждането - през третата четвърт на XIX век, в средите на българската интелигенция започва да се появява интерес към постиженията на политическата икономия като наука, което от своя страна довежда до постепенното ограничаване на ролята на религията при цялостното възприемане и анализ на общественно-икономическите явления. Рецепцията и последвалата интерпретация на тези постижения обаче не се осъществява на „чисто“, тъй като в продължение на почти хиляда години в българското общество са се изградили и наложили определени модели на социално-икономическо мислене, които са трайни, устойчиви и влиятелни. Те до голяма степен оказват въздействие върху това какво и доколко ще се приеме от идеите на класическата политическа икономия и от останалите школи на икономическата мисъл, какво, доколко и как ще се приложи в икономическата политика след Освобождението през 1878 г. Православните разбирания и идеи естествено не дават цялостна представа за произхода и особеностите на специализираната икономическа мисъл в България. Необходими са допълнителни изследвания, които да потърсят и други влияния върху българското социално-икономическо мислене, но въпреки това ролята на религията не бива да се пренебрегва.

* УНСС, катедра „Политическа икономия“, CRIISEA, pencho_penchev@gyuvetch.bg.

¹ Формално католицизъм и православие се разделят след схизмата от 1054 г., но дори и преди тази година между източни и западни християни съществуват определени различия, които дават основание за използване на термина „православие“ още от времето на покръстването на българите.

За разлика от католицизма и исляма историческите прояви на православната мисъл в сферата на стопанството до голяма степен са пренебрегнати и слабо познати в общите курсове, а и в специализираните изследвания по история на икономическата мисъл. Ето защо тук е направен опит за попълването на тази празнина от перспективата на българското православие. Във връзка с това се налага на места чисто хронологичното изложение да бъде нарушено, за да могат да се очертаят по-ясно значението и ролята на конкретна идея или принцип. С оглед на поставения проблем е необходимо да се посочат някои особености на православие, които имат отношение към социално-икономическото мислене.

На първо място е особеното съчетание между „консерватизъм“ и „либерализъм“.² Православие, от една страна, е силно консервативно и се стреми да запази непокътнати догмите на ранното християнство и на отците на църквата. То е универсална, а не етническа или национална религия. От друга страна обаче, то е либерално - в православната общност по-лесно се допускат (в по-голяма степен от католицизма например) някои национални или народностни особености като разбираем език на богослужение, национални църкви и др. Втората специфика се отнася до отношенията между светската и духовната власт. Източното християнство за разлика от западното след Медиоланския едикт на император Константин (313 г.)³ съществува в условията на силна централна власт. Това предопределя налагането на т.нар. цезаропапистки модел в отношенията между църква и държава, при който в общи линии светската власт доминира над духовната. Последната много по-рядко и по-трудно се противопоставя на светските владетели и поема грижата най-вече за духовното спасение на миряните.⁴

Българската социално-икономическа мисъл и православие

Предхристиянски период

Както е известно, средновековната българска държава е създадена през 681 г. от прабългари и славяни, които почти две столетия след това живеят изолирано едни от други. До покръстването техните основни социално-икономичес-

² Термините „консерватизъм“ и „либерализъм“ в случая се употребяват като означаване на привързаността към заветите от миналото (за консерватизма) и склонността да се приемат определени новости (за либерализма). Те не се използват като израз на някаква конкретна политическа идеология, програма или убеждения, характерни за Новото време.

³ Според този едикт християнството се признава за официална религия наравно с останалите вероизповедания в Римската империя. Върнати са конфискуваните по време на антихристиянските гонения имоти на църквата, а тя придобива права на юридическо лице (вж. по-подробно Коев и Бакалов, 1992, с. 55-61)

⁴ В изследването са използвани разнообразни източници: жития на светци и други оригинални произведения на средновековната българска литература, възрожденски книги, учебници, ръкописи и др. Ползвани са също и изследванията на различни съвременни автори, които в по-голяма или в по-малка степен засягат поставения проблем.

ки и политически възгледи се предопределят от относително ниското им ниво на развитие и са доминирани от езическата религия на всяка от двете общности. За славяните още преди формирането на българската държава - към VI-VII век, е характерна относително слабата политическа организация, която византийските автори от това време определят като „демокрация“, граничеща с безвластие. Към момента на образуването на българската държава постепенно се появява наследствена власт, но в общи линии славяните са свободни и равни помежду си. Прабългарите от своя страна като номадски народ се характеризират със стегната и централизирана организация, силна еднолична власт и наличие на държавна традиция от периода преди 681 г. (Мутафчиев, 1992, с. 41-93). През първия век от съществуването на българската държава тя е изградена на конфедеративен принцип, при който двете общности живеят обособено в свои земи. От началото на IX век обаче се откроява явен процес на централизация, при който централната власт в лицето на хана придобива все повече правомощия в администрирането, в охраната на държавните граници и т.н. (Николов, 2005, с. 63-104). Посоченият процес свидетелства, че в България се налага идеята за централната власт като носеща отговорност за все повече аспекти от живота на поданиците си.

Известна представа за социално-икономическите разбирания през езическия период дават популярните закони на хан Крум (802-814 г.) от началото на IX век. Трябва да се отбележи, че оригиналният текст на законите не е известен на науката. Информацията за законодателството на хан Крум идва от византийски източник, който разказва за тях като за любопитно събитие. Законите са издадени лично от владетеля, без намесата на никакви други институции. Това може да се тълкува като белег за силата на централната власт и за разбирането на поданиците, че нейният върховен представител може да издава закони по своя инициатива и воля, които са валидни както за прабългари, така и за славяни. Повод за създаването на законодателство дава разговор на хана с пленници от разпадналия се Аварски хаганат, които обясняват причините за западането и последвалото унищожаване на могъщата някога тяхна държава. По думите им това се дължи на вътрешнополитически разпри, кражби, несправедлива съдебна система, корупция, пиянство и разпространение на търговията. В резултат от този разговор ханът издава закони, в които се предвижда: смъртно наказание за лъжливи доноси, строги наказания за кражба и за укриване на крадци, предписва се да се дава на просяците достатъчно, за да не просят повече, и се нарежда изкореняване на лозята (Бобчев, 1998 [1910]).

Без да се отличават съществено от други подобни законодателства (във Византия, Сърбия и др.), в тези закони намират отражение едновременно вижданията за неприкосновеността на частната собственост като предпоставка за стопански просперитет и необходимостта от намеса на държавата за „разрешаване“ на определени социални проблеми – в случая бедността, която принуждава хората да просят. Любопитен е фактът, че аварските пленници изтъкват сред причините за упадъка на държавата им търговията, защото всички били станали

търговци и взаимно се мамели. Хан Крум обаче не взима мерки за ограничаване на търговията. Почти век по-рано - през 716 г., България и Византия сключват първия търговски договор помежду си, т.е. значението на международната търговия е познато на българските владетели и те не смятат, че тя може да стане причина за проблеми в държавата им.

Покръстване, православие и цезаропапизъм

България приема християнството през 865 г. от Византия. След покръстването на княз Борис I (852-889 г.) започва и християнизиранието на народа, като новата религия допринася за премахването на племенния партикуларизъм, характерен за езическия период. Няколко години след това българският църковен въпрос предизвиква съперничество между Константинополската патриаршия и Рим относно юрисдикцията на новопокръстената държава. В крайна сметка на Константинополския поместен събор през 870 г. е решено новопокръстените земи да са в юрисдикцията на Константинополската патриаршия със статут на самостоятелна архиепископия. През 927 г. българската църква получава статут на патриаршия, но след падането на страната под византийска власт през 1018 г. рангът ѝ отново е понижен. С възстановяването на държавността през 1186 г. българските владетели предприемат стъпки за придобиване на църковна самостоятелност. Във връзка с това през 1204 г. цар Калоян (1197-1207 г.) сключва уния с папа Иннокентий III и българската църква временно преминава под върховенството на католическата. България се връща в православие през 1235 г., когато църквата отново придобива статут на патриаршия. След падането под турска власт в края на XIV век патриаршията е унищожена и до 1870 г. повечето български земи са под юрисдикцията на Вселенския патриарх в Константинопол (Снегаров, 1946).

С приемането на християнството в България се възприемат и налагат неговите морални норми, в които се откриват и множество постановки, засягащи икономиката. Сред най-важните от тях са забраната да се краде и лъже, възхвалата на бедността, грижата за спасението на душата, трезвеността, насърчението към скромен живот, благотворителност, трудолюбие и т.н. Пряко отношение към икономическите въпроси има моралното осъждане на кражбата от християнската религия. То затвърждава идеята за неприкосновеността на частната собственост, която е уредена нормативно още през езическия период. Българската църква възприема и допълнително подсилва тази постановка. При провеждането на събор срещу богомилската ерес през 1211 г. в Търново са анатемосани „онези, които окрадват християнските домове, или крадат коне и волове, или обират по пътищата, за пагуба и щета на християните, и ... всички, които ги изпрацат към такова зло или ги знаят, че са такива, и ги прикриват...” (Дуйчев, 1944, с. 167).

Тези общи насоки за живота на всеки индивид се съчетават с нова концепция за мястото и ролята на владетеля. След като през 870 г. България окончателно остава под юрисдикцията на Константинополската патриаршия,

в страната са създадени нови институции, приема се и византийската концепция за ролята на държавната власт и на владетеля. Тези факти имат пряко отношение към социално-икономическите идеи, които оказват въздействие върху българите. В страната прониква специфично виждане за владетеля - от него се очаква висока нравственост и непрекъсната грижа за благо на поданиците му (Караянопулос, 1992). Пряк израз на това е обстоятелството, че централната власт в лицето на монарха поема и задачата да защитава интересите на българските търговци в чужбина. Първата война на цар Симеон (893-927 г.) срещу Византия е предизвикана от факта, че тържището за български стоки е преместено от Константинопол в Солун, при което българските търговци търпят загуби, поради злоупотреби от страна на висши византийски чиновници (Дуйчев, 1940, с. 127-128). Войната завършва с победа на българския владетел и с възстановяване на тържището в Константинопол. След това наследникът на Симеон цар Петър (927-970 г.) е канонизиран за светец и в службата, посветена на него, той се слави като „източник и нескъдно съкровище, което дава (и се) излива винаги на бедните“ (Дуйчев, 1940, с. 101). Концепцията за това, че владетелят трябва да се грижи за благоденствието на поданиците си, не е нова за българите - тя съществува още от езическия период, но с приемането на християнството се затвърждава окончателно. Тази концепция предопределя положителното възприемане от обществото на пряката намеса на властта в икономиката и ограничаването на частните интереси в полза на обществените.

Освен това в България се налага византийският цезаропапистки модел в отношенията между държава и църква, при който държавната власт доминира над духовната. Отношенията между държава и църква на практика са много по-сложни от тази схема, но като цяло църквата се намира под попечителството на владетеля (Острогорски, 1998 [1963], с. 71). Княз Борис избира такъв модел на отношенията си с църквата съвсем преднамерено, защото той спомага за закрепването на властта му, която владетелят не желае да бъде конкурирана. Изследователите по средновековна българска история дори говорят за „целенасочено провеждана политика на секуларизация спрямо Църквата“ от страна на княз Борис (Бакалов, 2006).

Утвърждаването на цезаропаписткия модел в България води до това, че най-влиятелните църковни интелектуалци съсредоточават вниманието си предимно върху въпроси, които не са пряко или силно свързани с материалното битие, макар че не е точно да се говори за пълна изолация от него. Църковните дейци насочват усилията си към духовни и религиозни проблеми, към борба с ересите или към възхвала на владетелите. Още през Златния век на българската книжнина Йоан Екзарх в „Шестоднев“ описва зашеметяващото впечатление, което би направил на обикновените си поданици владетелят със своята „одежда, обшита с бисери, с наниз от жълтици на шията, с гривни на ръцете, опасан с кадифян пояс и увиснал на бедрото му златен меч“ (Дуйчев, 1940, с. 87). Същевременно представителите на църковния елит прокламират отдалечеността си от земните проблеми. В „Проглас към евангелието“ например епископ

Константин Преславски (IX-X век) възхвалява християнството, защото то дава възможност да се отблъсне „тлението на този свят“ и така да се намери душевно спасение (Дуйчев, 1940, с. 36). По-късно патриарх Евтимий в житието на св. Иван Рилски, писано през втората половина на XIV век, изтъква, че „ако този пребожествен мъж поне малко би вниквал с ума си в долните и тленни неща или би се грижил за нещо земно, бързо щяхме да отминем паметта му и да я отпратим към дълбините на забравата“ (Евтимий, 1990, с. 42). Православните интелектуалци в сравнение с католическите по-рядко се занимават с проблеми като справедлива цена, лихва и т.н.

Обвързването на България с Константинополската патриаршия има и други дългосрочни последици. След великата схизма от 1054 г. българските земи остават в рамките на православието.⁵ Поради сложните и противоречиви отношения между католици и православни враждебността към западното християнство и въобще към Запада с всичките му научни и философски постижения се превръща в една от особеностите на българската народопсихология векове наред. Трайни следи сред православните българи оставя например историята за западните рицари (латини), определени в „Разказ за Зографските мъченици“ като „нечестивци“, които през 1275 г. нападат и ограбват манастира „Св. Георги Зограф“ на Атонския полуостров. Те запалват кулата на манастира, където изгарят 26 монаси и светски лица, канонизирани по-късно за светци (Иванов, 1931, с. 438-440). В края на XVIII век йеросхимонах Спиридон включва това събитие в своята „История“ (Спиридон, 1792 [1900]). Изключително агресивно спрямо православните българи е и поведението на войските на Владислав III Ягело и Янош Хунияди по време на кръстоносния им поход срещу Османската империя през 1444 г. Техните армии грабят местното население и оскърбяват открито правослазната вяра, което предизвиква открита съпротива от страна на българите (Димитров, Жечев и Тонев, 1988). Пример за враждебното отношение към западните християни са стенописите в храма на Зографския манастир, където в композицията „Непогрешимостта на християнската църква“, рисувана през 1817 г., като противници на християнската църква са представени папата и Мартин Лутер. Папата с кука в ръка се опитва да спре плаването на кораба на християнската църква, а Лутер, хванал пушка, стреля по него (Божков, 1981, с. 112). Внушението на тази композиция е ясно – и протестанти, и католици са врагове на истинското християнство, към което принадлежат православните християни.

Стопанската политика и православната социално-икономическа мисъл

През Средновековието провежданата от държавната власт стопанска политика често остава без каквато и да е пряка оценка, независимо от това

⁵ Унията с католическата църква от периода 1204-1235 г. е относително краткотрайна и е предизвикана от политически причини. Тя не променя вече наложени концепции и разбирания за мястото и ролята на монарха в управлението на страната.

какви са резултатите от нея. Така цар Иван Асен II (1218-1241 г.) дава правото на търговците от града-държава Дубровник да търгуват свободно в България, а по-късно през 1253 г. цар Михаил II Асен (1246-1256 г.) сключва търговски и военен договор с Дубровник, с който двете страни взаимно гарантират свободата на търговията помежду си (Дуйчев, 1946, 43, 49). Не е известно обаче каква е реакцията на църквата към тези договори и въобще към външнотърговската политика.

В духа на традициите още от езическия период на търговията не се гледа като на вредно занятие. Това проличава от разказа „Чудото на свети Георги и българина“, в който се разкриват интересни детайли от историята на България през IX век. Тук свети Георги съветва българин да си купи втори кон, преди да тръгне на война (Дуйчев, 1940, с. 72). В по-късен източник - житието на св. Теодосий Търновски (български светец от XIV век), също откриваме положително отношение към търговията. Авторът описва светеца, който се стремил към съвършенство, „подобно на разумен и опитен търговец, надяващ се на по-голяма печалба“ (Иванова, 1986, с. 446). Сравнението на поведението на светеца с това на добър търговец свидетелства, че търговията и свързаният с нея стремеж към печалба не се осъжда от православната църква. Това отношение се запазва и до първата половина на XIX век. През 1837 г. известният светски учител и книжовник Р. Попович отбелязва, че могат да се срещнат както свещеници, които са отдадени на пианство, така и лъжливи и крадливи търговци. От това обаче не може да се направи изводът, че църквата е причина за пианството, или пък че търговията сама по себе си е направила търговците крадливи (Попович, 1837, с. 51). Очевидно толерантното отношение на православната църква към търговията е възприемано и от светските български писатели през първата половина на XIX век.

Досега не е известна реакцията на православната социално-икономическа мисъл по въпроса за първата исторически регистрирана инфлация в България от втората половина на XIII век. При управлението на цар Константин Тих-Асен (1257-1277 г.) паричното предлагане рязко се увеличава, което предизвиква огромно напрежение сред най-бедните прослойки от населението. Именно тази инфлация се сочи като една от основните причини за селското въстание, предвождано от Ивайло, което довежда до свалянето на царя и до възкачване на водача на бунта на българския престол (Андреев и др., 1994, с. 123).

Важно е да се отбележи обаче, че в духа на православното мислене на определени събития от светския живот се реагира с притчи, т.е. не пряко, а завоалирано. През XVI век, когато българската светска власт е заменена от османската, в страната започват да се разпространяват т. нар. Дамаскини, съдържащи поучителни слова, свързани с Библията, с живота на православните светци и т.н. В тях откриваме и осъдително отношение към търговците, които смесват виното с вода (Петканова-Тотева, 1965, с. 115). По-късно подобни мотиви се срещат в стенописите на Рилския манастир от първата половина на XIX век. Това може да се тълкува като пряко осъждане на подобна измама, но в духа

на православното мислене развалянето на стоката от страна на търговците може да се приеме и като осъждане на лъжата, до която властта прибегва, смесвайки ценните метали с по-евтини, за да увеличи паричното предлагане.

Данните, с които историческата наука разполага, показват, че интересът на православните български писатели към данъчната политика на държавата е слаб. Любопитно и важно изключение в това отношение е анонимната „Българска апокрифна летопис от XI век“, където е отбелязано, че данъците при управлението на цар Симеон (893-927 г.) били незначителни - „едно повесмо и лъжица масло и яйце на година“. Според анонимния автор резултатите от тази данъчна политика са забележителни: „И много изобилие имаше в онова време при тоя цар Симеона“ (Дуйчев, 1940, с. 157). Тук трябва да се направи едно важно уточнение. „Българската апокрифна летопис от XI век“ е създадена по времето, когато страната е под византийска власт. В такъв смисъл написаното може да се възприеме и като израз на опозицията на българите срещу чуждото владичество. Въпреки това изводът, че за автора съществува пряка причинно-следствена връзка между ниските данъци и икономическия просперитет, може да се приеме за безспорен. Тази по същество теоретична постановка (макар и в типичния за средновековната наука стил) намира своето практическо потвърждение във въстанието на българите срещу византийската власт през 1186 г. Една от основните причини за него са извънредните данъци, с които Византия облага населението от Старопланинския район. Недоволството от тях предизвиква обедняване на потърпевшото население, което от своя страна създава благоприятна среда за избухване на въстание.

Лихварство, материално благоденствие и бедност

По подобие на руската православна икономическа мисъл през Средновековието и за разлика от западната българските автори от това време не се занимават с теориите за „справедливата цена“.⁶ Във връзка с лихварството, което е широко дискутирано при католиците, Българската православна църква възприема безпрекословно 17 канон от Вселенския събор в Никея (325 г.), забраняващ на причислените към клира да дават пари с лихва. По отношение на светските лица обаче забраните не са така категорични. До падането на страната под османска власт в края на XIV век проблемът с лихварството на практика не се обсъжда в православната българска литература. Това вероятно има връзка с факта, че с покръстването в България се налага византийският модел на отношения между държавата и църквата, при който държавната власт регулира и контролира, но не осъжда и не забранява лихварството. Ето защо и Вселенската патриаршия в Константинопол не взема пряко отношение към този въпрос (Laiou, 2002). Едва в житието на св. Никола Нови Софийски, убит от турците през 1555 г., тъй като отказал да приеме исляма, неговият житиеписец Матей Граматик пише, че мъченикът живеел съобразно старозаветната притча „По-добре

⁶ За отношението на руските православни мислители към справедливата цена, лихвата и т.н. вж. Pashkov, 1964.

малко с правда, нежели много с лихва” (Иванова, 1986, с. 324). През 40-те години на XIX век лихварството е изобразено като грях и в стенописите на църквата на Рилския манастир. Както се вижда, тези критики към лихварството са от време на османското владичество, когато светската власт не е християнска. В традиционната народна култура заемът с лихва не е познат и се осъжда като неморален, като сведенията за това са отново от същия период. В този смисъл смяната на християнската светска власт с мюсюлманска дава възможност на православната църква по-ясно да заяви отношението си към проблема с лихварството.

Независимо от подчиненото си положение спрямо държавата православната църква се опитва да бъде морален коректив за действията на владетеля и на другите представители на властта. Още при преминаването на България в диоцеза на Константинополската патриаршия княз Борис получава послание от патриарх Фотий, съдържащо съвети за основните морални качества, които трябва да притежава християнският владетел, например „...спазвай непоковарени нравите на своето отечество, като сам ти смяташ и показваш на всички, че златото – този мощен зломислител на онези, които го обичат – е безполезно” (Дуйчев, 1940, с. 57). През X век цар Петър (927-970 г.), след като не успява да се срещне със св. Иван Рилски, му изпраща злато и други дарове. Светецът обаче връща златото с думите, че то вреди на монасите, и препоръчва на царя да го раздаде на бедните (Дуйчев, 1947, с. 128-132; Евтимий, 1990, с. 52). Отново през X век презвитер Козма остро осъжда онези представители на клира, които се отдават на стремеж към забогатяване и земни удоволствия. До първата половина на XIX век сребролюбието се възприема като един от смъртните грехове както от православните писатели, така и от авторите на учебници (вж. Огнянович, 1844, с. 34; Георгиевич, 1853, с. 22).

Обвързването на православната църква предимно с духовните въпроси и изолирането ѝ от всекидневните дела на властта не означава обаче пълно отричане на всичко материално и отхвърляне на грижите за насъщния на обикновените хора. Според сведенията от житието на св. Ив. Рилски той лекува бедните (Дуйчев, 1947); св. патриарх Евтимий Търновски през сушава година помага на населението, като с молитвите си изпросва дъжд (Партений, Т. 1, 1974); в „Похвално слово за св. Йоан Поливотски” патриарх Евтимий отбелязва, че светецът „изцели мнозина, измъчвани от различни недъзи” (Евтимий, 1990, с. 151).

Отношението на православната църква към физическия труд също е положително. В житието на св. Ромил Видински (от XIV век) се отбелязва, че светецът сваля греди и камъни от планината, работи в готварницата и хлебарницата на манастира и т.н. (Петров и Гюзелев, 1978, с. 382). Тежкия физически труд се сочи като характерна черта и от живота на св. Пимен Зографски (известен зограф от XVI - XVII век). Докато е в Зографския манастир, той сам носи дърва, приготвя храна и помага на немощни монаси и усърдно рисува икони. В житието на св. Теодосий Търновски се споменава, че през XIV век в Килифаревския манастир живее монахът Дионисий, който се отличавал с много добро-

детели, сред които това, че „той работеше с ръцете си и никога не ядеше хляб даром” (Партений, т. 2, 1974).

Абсолютното отрицание на всичко материално и земно е характерно за богомилската ерес, която се появява по българските земи през X век и продължава да съществува до падането на България под османска власт в края на XIV век.⁷ Според презвитер Козма за богомилите целият материален свят е творение на Сатаната, те се гнусят от малки деца, отричат църковната и светската власт (Дуйчев, 1940, с. 103-117). През XIV век в отрицанието на всичко материално те достигат дотам, че препоръчват на последователите си да не се занимават с ръчен труд и да режат детеродните си органи (Петров и Гюзелев, 1978, с. 369). Привържениците на богомилската ерес не се стремят към социално реформаторство или към по-ясно разбиране и подобряване на материалния живот (Мутафчиев, 1934). С възгледа си за материалния свят като творение на злото те отричат възможността и необходимостта от неговата промяна. Именно във връзка с това е и една от основните критики на св. Иларион Мъгленски (XII век) спрямо еретиците. Според неговия житиеписец патриарх Евтимий св. Иларион казва, че „Господ е господар както на небето, така и на земята” (Евтимий, 1990, с. 63). Това означава, че макар и спасението на душата (т.е. нематериалното) да се ползва с безспорен приоритет за християните, не бива да се пренебрегват и грижите за материалното.

Постоянен мотив в произведенията на православните писатели през целия разглеждан период е състраданието към бедните и желанието да им се помогне. В житията на български светци, както и в жития, писани от български автори, се сочи пренебрежителното отношение на най-тачените светци към материалните богатства и към светските почести. Активна благотворителна дейност развиват православните манастири по българските земи. Според Григорий Бакуриани например - основател на Бачковския манастир „Успение Богородично” (XI век), манастирът поддържа страноприемници, в които се осигурява безплатно храна и подслон на пътуващите, на неговите посетители и т.н. (Петкова, 2005). В средновековната българска литература „бедността се издига едва ли не в култ” (Петканова, 2006, с. 101). В православието обаче тя не се възприема като нормално състояние. Според автора на житието на св. Ромил Видински родителите на светеца не били богати, но имали „толкова, колкото без оскъдица бе потребно да бъдат задоволени”, което им позволявало „да правят подаяния на бедните, както е свойствено на наистина христоименните мъже” (Петров, Гюзелев, 1978, с. 378). Явно животът „без оскъдица” се оценява като нещо положително, защото дава възможност да се помага на бедни и нуждаещи се.

⁷ За появата, разпространението, вижданията и влиянието на богомилската ерес в България, на Балканите и в Европа вж. по-подробно Ангелов, 1993. Авторът свързва богомилското учение с принципите на ранното християнство и смята, че дуализмът на богомилите е умерен. Подобна теза обаче е неприемлива, защото отрицанието на всичко материално на практика означава отрицание на възможността и необходимостта от промяна на материалния свят, който е обвързан със злото - нещо, което не е характерно за ранното християнство.

Това отношение се запазва в много от литературните паметници от първата половина на XIX век и особено в учебниците, издавани през този период. Така през 1819 г. Йоаким Кърчовски отбелязва, че който събира много пари, рискува да остане сляп за истинските християнски ценности. Той насърчава богатите да дават милостиня на бедни и вдовици с аргумента, че богатството, което имат, е „чуждо“, т.е. добито не благодарение на техните качества и труд, а на Божията воля. В учебниците за началните училища изобилства от нравствени поучения като „По-добре честно сиромашество, нежели срамотно богатство“ (Бусилин, 1844, с. 41), „Помагай на бедния, ако можеш“ (Полизов, 1824, с. 21) и т.н.

*Промени в православната социално-икономическа мисъл
през XVIII-първата половина на XIX век*

През този период българските православни автори стават инициатори и активно се включват в процеса на националното възраждане. Причините за настъпилите промени са комплексни. Сред най-важните могат да се открият: увеличените стопански и културни контакти със страните от Централна и Западна Европа и свързаното с това проникване на западни идеи в българското общество; икономическият напредък на тези страни и стремежът на османската върхушка да реформира империята по западен образец; замогването на отделни представители на българското общество и разпространението на светското образование и т.н. Големи заслуги в това отношение имат атонският монах Паисий Хилендарски, епископ Софроний Врачански, Неофит Бозвели и много други.

„Духът“ на капитализма в българските земи обаче прониква бавно. През 1757 г. българският монах Партений Павлович пише в автобиографията си, че пренебрегването на Христовите заповеди е донесло беди и на западните, и на източните християни. За източните те се състояли в завладяването им от мюсюлманите, а за западните – в разпространението на „лютерска и калвинска беда“ (Димков, 1993). Явно протестантството, което се смята за носител на „духа“ на капитализма, се възприема от автора като зло, равняващо се на покоряването на Балканите от османските турци. В книгата си „История славяно-българска“ (1762 г.), която има изключително значение за националното ни възраждане, Паисий Хилендарски сочи сред основните добродетели на българите това, че са бедни, трудолюбиви, гостоприемни, даващи милостиня, сред тях нямало „много търговци“ и т.н. (Паисий, йеромонах, 1911 [1762]), т.е. те се доближават до характеристиките на ранните християни.

Интересни икономически виждания откриваме в молбата на епископ Софроний Врачански от 1811 г. (по време на Руско-турската война от 1806-1812 г.) до главнокомандващия на руската армия М. Кутузов, която има за цел да убеди руските власти да съдействат за създаването на автономна българска област на север от р. Дунав. Тя съдържа следните искания: българите да придобият достатъчно земя, за да могат да развият земеделие, скотовъдство и да строят фаб-

рики; българските търговци да получат правото да търгуват свободно в Руската империя, Влашко и Молдова; да бъдат освободени от плащането на данъци в продължение на 10 години; езерата по левия бряг на р. Дунав да им се предоставят в „потомствено владение“ за промишлен риболов; да се забрани заселване на „евреи и еретици“ в техните селища, за да не пречат на търговията им. Същевременно се разчита, че държавната власт (в случая руската) ще предостави парична и материална помощ на бедните българи, които ще се заселят в автономната област, както и че там ще се осигури държавна издръжка за лекари, съдилища и учители (Плетньов и Стоянов, 1988, с. 11-13). Макар че тези искания не са удовлетворени, в тях прозират някои меркантилистски принципи, например за предоставяне от страна на държавата на извънредни привилегии, субсидии, насърчения и т.н. Меркантилистски виждания присъстват и в проекта на Ал. Екзарх за реформи в Османската империя, писан през 1843 г. Той смята, че Високата порта би трябвало да финансира професионалното и медицинското образование на млади българи в чужбина. Така чрез развитието на местното производство ще се намали износьт на злато и сребро от империята и ще се постигне положителен търговски баланс (Екзарх, 1843, с. 4-5).⁸

В края на XVIII и през XIX век до Освобождението през 1878 г. православните християнски общини се превръщат в основни двигатели за разпространението на светската просвета, като финансират строителството на училища, заплащат на учители, спомоществователстват издаването на книги и т.н. Много от учителите през първата половина на XIX век са монаси или свещеници. В учебниците, които се издават и ползват в училищата, могат да се открият първите белези на буржоазно социално-икономическо мислене, което обаче остава в тясна връзка с етичните традиции на православието. Така в издадения през 1824 г. „Буквар с различни поучения“ от Петър Берон има съвети и максими като „Сичко е лесно за трудолюбивия, сичко е мъчно за мързеливия“; „Мързелът е баща на злото“; „Попитали един търговец как е спечелил полкова пари, а той отговорил „Многото лесно, а малкото мъчно“ (Берон, 1847 [1824]). Трудолюбието се сочи като основна добродетел, а образованието - като сигурен път към материално преуспяване (Хрулев, 1850). Известният възрожденски учител Р. Попович също свързва икономическия просперитет с образованието (Попович, 1837, с. 101-102). Така постепенно, без да се загърбват етичните аргументи срещу забогатяването, българското общество започва да възприема по-позитивно материалното богатство, особено когато е натрупано по честен начин.

На тази основа през третата четвърт на XIX век в сравнително ограничени среди от българската интелигенция се заражда интерес към политическата икономия. Макар че влиянието на православието върху интелигенцията постепенно

⁸ В края на XVIII век меркантилистските възгледи стават популярни и сред представителите на османската социално-икономическа мисъл (Ermiş, 2014, p. 125, 140, 144-145). Очевидно в търсенето на разковничето за стопанския просперитет на Запад и православни, и мюсюлмани достигат до извода, че позитивният търговски баланс, привилегиите, предоставени от държавата, протекционизмът и т.н. са подходящи стопанскополитически инструменти за напредък.

намалява, през третата четвърт на XIX век все още не може да се говори за цялостна преориентация към модерния рационализъм.

*

Матрицата на българското социално-икономическо мислене от времето, преди да се появи интерес към специализирано икономическо познание и преди да се открие възможност за провеждане на самостоятелна стопанска политика, се характеризира с няколко основни черти: силната роля на държавната власт, имаща за задача да допринася за преодоляването на икономически и социални проблеми, която се възхвалява и получава съвети от интелектуалците; етичният подход, който се изразява в желание за подпомагане на бедните и в отхвърляне на печалби, приемани за неморални (кражба, лихварство и др.); отричането на крайностите в бедността, но и в богатството и др. Тези характеристики частично обясняват редица явления в интелектуалния и стопанския живот в България непосредствено преди и десетилетия след Освобождението.

При първите си контакти със западноевропейската политическа икономия представителите на българската интелигенция проявяват афинитет към френския либерализъм, а по-късно - към германската историческа школа, които се отличават с етичния подход към проблемите на икономиката. След Освобождението дори представителите на Либералната партия (а впоследствие и на различни други партии, наричащи себе си „либерали“) провеждат стопанска политика, в която ролята на централната власт непрекъснато нараства. Този подход не съответства на класическия либерален възглед за ограничаване на функциите на държавата, но пък е тясно свързан с някои установени традиции в социално-икономическото мислене. В началото на 20-те години на XX век правителството на БЗНС например повежда аграрна реформа, чиято цел е да се даде възможност на най-голям брой домакинства да живеят „без оскъдица“, като същевременно държавната власт трябва да подпомогне бедните, за да се удовлетвори специфичното разбиране за справедливост.

Подобни примери не доказват, че социалната и стопанската политика на България е предопределена от наследената през вековете рамка на социално-икономическото мислене. Върху нея оказват влияние и множество други фактори. Въпреки това традициите, наследени от православието, не трябва да се пренебрегват като възможно обяснение за някои от особеностите на българската стопанска политика. А желанието за ефективна и успешна стопанска политика в бъдеще изисква поне минимално познаване на най-дълбоките и трайни характерни черти в българското възприемане на стопанските проблеми.

Използвана литература:

Ангелов, Д. (1993). Богомилството. С.: „Булвест-2000“.

Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов (1994). Кой кой е в средновековна България. Исторически справочник. С.: „Просвета“.

Бакалов, Г. (2006). Църква и държава в българската история. – В: Държава&Църква - Църква&Държава в българската история. С.: УИ „Св. Климент Охридски”.

Берон, П. (1847[1824]). Буквар болгарский с различни поучения.

Бобчев, Ст. (1998 [1910]). История на старобългарското право. Лекции и изследвания. Изд. „Албатрос“.

Божков, А. и А. Василев (1981). Художественото наследство на манастира Зограф. С.: „Наука и изкуство“.

Бусилин, Г. (1844). Български буквар. Москва: Университетска печатница.

Димков, Н. (1993). Възрожденски текстове. Шумен.

Димитров, Стр., Н. Жечев, В. Тонев (1988). История на Добруджа, Т. 3. С.: Издателство на БАН.

Дуйчев, Ив. (съставител) (1940). Стара българска книжнина, Т. 1 „Книжовни и исторически паметници от Първото българско царство“. С.: „Хемус“.

Дуйчев, Ив. (съставител) (1944). Стара българска книжнина, Т. 2 „Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство“. С.: „Хемус“.

Дуйчев, Ив. (1947). Рилският светец и неговата обител. С.

Георгиевич, Й. (1853). Буквар церковний или началное книжное учение. Цариград: Патриаршеска типография.

Евтимий, патриарх (1990). Съчинения. С.: „Наука и изкуство“.

Екзарх, Ал. (1843). Напис ради болгаром. Париж.

Иванов, Й. (1931). Български старини из Македония. С.

Иванова, К. (съставител и редактор) (1986). Стара българска литература, Т. 4. С.: „Български писател“.

Караянопулос, Й. (1992). Политическата теория на византийците. С.: УИ „Св. Климент Охридски”.

Коев, Т., Г. Бакалов (1992). Въведение в християнството. С.: „Булвест-2000“.

Мутафчиев, П. (1934). Поп Богомил и Свети Иван Рилски. Духът на отрицанието в нашата история. – Философски преглед, год. IV, бр. 2.

Мутафчиев, П. (1992). История на българския народ. С.: Издателство на БАН.

Николов, Г. (2005). Централизъм и регионализъм в ранносредновековна България (края на VII - началото на XI в.). С.: АИ „Марин Дринов”.

Огнянович, К. (1844). Буквар или началное учение за децата, които наци нават да ся учат на Божественое писание. Цариград: „Т. Давичян“.

Острогорски, Г. (1998 [1963]). История на византийската държава. С.: „Прозорец“.

Паисий, йеромонах (1911 [1762]). История славяноболгарская. С.: Издателство на БАН.

Партений, Левкийски епископ (1974). Жития на българските светии (в новобългарски превод), Т. 1-2. С.: Синодално издателство.

Петканова-Тотева, Д. (1965). Дамаскините в българската литература. Издателство на БАН..

Петканова, Д. (2006). Разноликото средновековие. В. Търново: „Абагар“.

Петкова, И. (2005). Данни за социални грижи и благотворителност в българските земи под византийска власт в типика на Бачковския манастир. – В: Обществено подпомагане и социална работа в България. История, институции, идеологии, имена. Сборник с доклади от конференция, проведена на 17-18 септември 2004 г. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“..

Петров, П. и В. Гюзелев (съставители) (1978). Христоматия по история на България, Т. 2. С.: „Наука и изкуство“.

Плетньов, Г. и Ив. Стоянов (съставители) (1988). Планове и програми в националноосвободителното движение през Възраждането. В. Търново.

Полизов, А. (1824). Буквар для поучения юношества. Напечатано точной по Московского буквара. Букурещ.

Попович, Р. (1837). Христоистия.

Снегаров, Ив. (1946). Кратка история на съвременните православни църкви (Българска, руска и сръбска), Т. 2. С.: Университетска печатница

Спиридон, йеросхимонах (1792 [1900]). История во кратце о болгарском народе словенском. Стъпки за издание: В. Н. Златарски. С.: Печатница на Ив. Говедаров и С-ие.

Хрулев, Т. (1850). Буквар или началное учение с разни и полезни наставления за человеческий живот. Будин: Кралска типография.

Ermis, F. (2014). A History of Ottoman Economic Thought. Developments before Nineteenth century. London and New York: Routledge.

Laiou, A. (editor-in-chief) (2002). The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century. Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

Pashkov, A. (ed.) (1964). A History of Russian Economic Thought: Ninth through Eighteenth Centuries. Edited and translated from the Russian by John M. Letiche, with the collaboration of Basil Dmytryshyn and Richard A. Pierce. Berkeley: University of California Press.

9.XI.2014 г.